

УДК 343.46+332.12

В. М. Осипов,

*д-р екон. наук,
доцент,
завідуючий відділом,*

І. Д. Півоварчук,

*канд. екон. наук,
старший науковий співробітник,*

*Інститут проблем ринку та економіко-екологічних
досліджень НАН України, м. Одеса,*

О. М. Головченко,

*канд. екон. наук,
доцент,
Одеський державний університет
внутрішніх справ*

ЕЛЕМЕНТИ НЕСПОСТЕРЕЖУВАНОЇ ЕКОНОМІКИ ЯК ПЕРЕШКОДИ РОЗВИТКУ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Відповідно до міжнародних стандартів до основних елементів неспостережуваної економіки відносяться [1, с. 87]:

схована (тіньова) економіка: характеризує діяльність, що офіційно не представлена або занижена суб'єктами з метою ухилення від сплати податків, виконання певних адміністративних зобов'язань, внесення офіційних внесків та інше;

неформальна (неофіційна) економіка: включає суб'єктів, які працюють для власних потреб (наприклад, індивідуальне будівництво власними силами) і підприємства з «неформальною зайнятістю» (відносини між роботодавцем і найманими робітниками не закріплені документально) [2, с. 155–156];

незаконна економіка: нелегальні підприємства, що здійснюють незаконне виробництво товарів і послуг (виробництво зброї, наркотиків, контрабанди, неліцензійна діяльність лікарів, адвокатів, банків, навчальних закладів та інше).

Основними факторами, які сприяють функціонуванню неспостережуваної економіки, є:

відсутність стабільного і збалансованого законодавства з регламентації економічної діяльності;

потужний податковий прес і нерівномірність податкового навантаження на платника, що суперечить інтересам і можливостям фізичних і юридичних осіб, що працюють у рамках чинного законодавства;

© В. М. Осипов, І. Д. Півоварчук,
О. М. Головченко, 2010

правова незахищеність суб'єктів економічної діяльності від зловживань і вимагань з боку чиновників державного апарата від рейдерства;

несприятливий інвестиційний клімат у державі;
низький рівень оплати праці в державному секторі економіки;

затримка з виплатою офіційної зарплати;

високий рівень безробіття;

міждержавна інтеграція тіньового сектора та суб'єктів тіньової економічної діяльності.

У відповідності з опитуванням підприємців, проведеним Міжнародною фінансовою корпорацією, значна частина опитаних віднесли до основної перешкоди розвитку конкурентоспроможності регіонів тіньову економіку та корупцію [3, с. 160]. Реформування економічних і соціально-політичних відносин в Україні не змогли зупинити ріст і зміцнення тіньового сектора економіки. Відбулася лише зміна структури, форм і методів тіньової економічної діяльності. Тому проблема ліквідації тіньової економіки та подолання корупції, як одного з основних механізмів одержання тіньових доходів, залишається актуальною.

Дослідженню тіньової економіки присвячено праці таких вчених, як: А. В. Базилюк [4], З. С. Варналій [5], В. О. Гончарова [6], Б. І. Іличок [7], С. О. Коваленко [8], І. І. Мазур [9] та ін.; корупції – М. І. Камлик [10], Н. О. Лопашенко [11], М. І. Мельник [12], О. М. Охотнікова [13] та ін. Разом з тим залишаються проблеми кількісних оцінок обсягів неспостережуваної економіки в регіонах України та обґрунтування напрямів їх скорочення.

Уданій статті розглядаються один з елементів неспостережуваної економіки – тіньова економіка, а також корупція, запропоновані антикорупційні заходи, які спрямовані на підвищення рівня економічної безпеки в регіонах України, їх конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості.

Основними механізмами одержання тіньових доходів є [14, с. 6]:

приховання реальних доходів громадян, а також доходів і прибутків підприємств від оподаткування;
нелегальний експорт капіталу;

одержання тіньових доходів шляхом схованого вилучення з обігу різниці між офіційними та реальними цінами на товари і послуги;

нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції (контрабанда);

випуск і реалізація неврахованої продукції та надання неврахованих послуг;

кримінальний промисел (рекет, наркобізнес, розкрадання та інше);

фінансове шахрайство;

незаконна приватизація державної власності;

корупція.

Неправильним було би затверджувати, що тіньова економіка в Україні є породженням трансформаційних процесів, що відбуваються в ній сьогодні. Навіть провідні країни світу, незважаючи на потужну економіку та величезний інтелектуальний потенціал, показують обсяг своєї тіньової економіки. Наприклад, США показують її діапазон від 5 % до 21 %, Швеція – від 2,5 % до 12 %, Канада – від 3,5 % до 19 %, Італія – від 9 % до 19 %, Індія – від 8,5 % до 47,5 % [15, с. 3].

У відповідності зі світовою практикою 30 % тіньової економіки вважається критичним порогом, перевищення якого свідчить про створення в державі відтворювальної системи тіньових економічних відносин.

В умовах економічної трансформації в Україні з'явилось багато нових напрямів масштабної тіньової економічної діяльності. При цьому багато старих форм або взагалі втратили свою актуальність і зовнішню атрибутику (спекуляція, «цеховики»), або різко знизили свою частку в загальному тіньовому обороті (дрібні розкрадання в державному секторі, порушення в роздрібній торгівлі та громадському харчуванні). З тих видів тіньової економічної діяльності, які існували колись, значно виросли (і кількісно, і якісно) такі явища, як корупція представників державного апарата і кримінальний промисел.

Для оцінки неспостережуваної (у тому числі тіньової) економіки застосовуються на практиці рекомендовані в міжнародних стандартах наступні методи:

метод товарних потоків: у відповідності з ним розробляються таблиці ресурсів і їх використання, що складаються по визначеному переліку товарних груп, виявляються можливі невідповідності та розбіжності, аналізуються їхні причини і джерела;

метод корегування на основі використання даних про ресурси: оцінка неврахованого випуску продукції здійснюється на основі даних про використання у виробництві тих або інших видів ресурсів і середніх даних про їхню ефективність;

метод корегування на основі даних про витрати праці полягає в оцінці неврахованого випуску продукції на базі цих даних, одержуваних із різних джерел, і середніх показників продуктивності праці. Зіставлення інформації про зайнятість, отриманої з різних джерел, дозволяє оцінити невраховану зайнятість і невраховану продукцію;

метод корегування даних про попит на окремі товари та послуги – це оцінка неврахованого випуску на основі інформації про придбання конкретних товарів і послуг;

метод корегування на основі аналізу даних про доходи призначений для оцінки неврахованого випуску продукції, виробленої головним чином самостійно зайнятими людьми.

Використовуються також методи оцінки неспережуваної економіки, які засновані на застосуванні так званих макромоделей – монетарних моделей і методів глобальних індикаторів. Так, для визначення обсягів тіньової діяльності використовується метод аналізу споживання електроенергії, що ґрунтується на обліку взаємозв'язку між обсягами випуску валового внутрішнього продукту (ВВП) за офіційними даними і споживанням електроенергії. Він передбачає визначення обсягів тіньової економіки як різниці між загальним (з урахуванням тіньової економіки) і офіційним (по даним Держкомстату України) обсягом випуску валового внутрішнього продукту.

Експерти Світового банку вважають, що тіньова економіка – це всі види діяльності, які оцінюють на основі передбаченого взаємозв'язку між спожитою електроенергією та кількістю випущеної продукції і які перевищують офіційний валовий внутрішній продукт. За оцінками ряду міжнародних організацій, використання методу аналізу споживання електроенергії є найбільш прийнятним для умов держав із трансформаційною економікою.

Коефіцієнт тінізації господарства України у 1990–2003 рр. мав значну величину (табл. 1) [16, с. 41].

Таблиця 1. Коефіцієнт тінізації господарства України в 1990–2003 рр.

Показники	Роки											
	1990	1991	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
ВВП у фактичних цінах, млн грн (1)	1,7	3	12040	54520	81519	93365	102593	130442	170070	204190	225810	264165
Обсяг тіньової додаткової вартості у фактичних цінах, млн грн (2)	0,204	0,507	5431,2	32483	55466	67583	72778	89598	103209	120472	113436	107211
Коефіцієнт тінізації господарства України, % від ВВП (2:1)	12,0	16,9	45,1	59,6	68,0	72,4	70,9	68,7	60,7	59,0	50,2	40,6

Що стосується сьогодення, то тінізація економіки України в умовах фінансово-економічної кризи придбала тотальний характер і оцінюється окремими експертами та дослідниками в обсязі до 60 % валового внутрішнього продукту, що являє реальну загрозу національній безпеці держави. Про це проінформували вчені НАН України в національній доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави» [17].

У доповіді відзначається, що тіньовий обіг має місце в торгівлі (80 %), будівництві (66 %), нерухомості (60 %), ігровому бізнесу (53 %), громадському харчуванні (53 %), засобах масової інформації

(53 %), транспорті та перевезеннях (46 %). Більшість експертів вважають, що 25–50 % обігу приватних підприємств не відображені в документах бухгалтерського обліку. У більшості малих підприємств «тінь» може досягати 80–90 %.

На думку незалежних експертів, найпоширенішими видами тіньової діяльності є незаконне повернення податку на додану вартість, зарплати в «конвертах», торгівля наркотиками, праця нелегальних мігрантів, азартні ігри. Досить високий рівень корумпованості у сферах, що здійснюють постачання енергоносіїв, землевідвід під будівництво, операції з комерційною нерухомістю і приватизацією державного майна.

Суттєвою за значимістю загрозою для конкурентоспроможності регіонів України є корупція, під якою розуміється використання особою наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки, пропозиції такої вигоди для себе або інших осіб, або відповідно до обіцянки пропозиція або надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним або юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей.

Суб'єктами відповідальності за корупційні порушення є особи, уповноважені на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування. Це всі державні службовці, депутати всіх рівнів, посадові особи Збройних сил, працівники судів, прокуратури, міліції, посадові особи і працівники інших організацій, які повністю або частково фінансуються за рахунок державного або місцевого бюджетів.

У 2008 р. 42 країни світу мали високий рівень корупції, з них 16 – Азіатсько-Тихоокеанського регіону, 11 – Східної Європи та Центральної Азії, 9 – держави Африки і 6 – Близького Сходу та Північної Африки. Держави з найнижчим рівнем корупції – Данія, Нова Зеландія, Сінгапур, Швейцарія, Фінляндія [18, с. 18].

За даними Всесвітнього Економічного Форуму (ВЕФ) питома вага корупції, злочинності та злодійства у країнах представлена у табл. 2 [19].

Основними показниками оцінки рівня корупції в регіонах України, відповідно до оцінок експертів, є [20, с. 160]:

виявлені органами внутрішніх справ і прокуратури злочини у службовій діяльності (економічна спрямованість);

виявлені органами внутрішніх справ і прокуратури факти хабарництва;

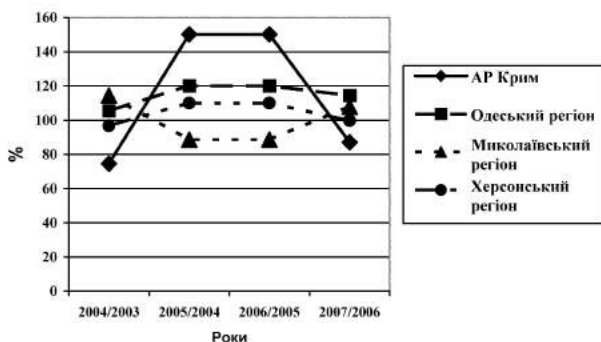
виявлені органами внутрішніх справ організовані злочинні групи з корумпованими зв'язками.

Ситуація за даними показниками у приморських регіонах України представлена на рисунках 1, 2, 3.

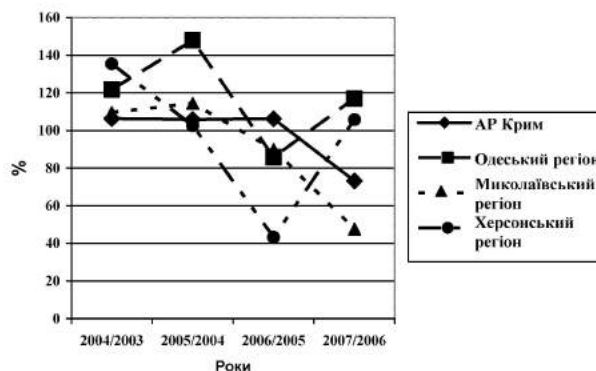
Соціально-економічні проблеми регіонального розвитку

Таблиця 2. Порівняння країн за рівнем корупції, злочинності та злодійства у 2008–2009 рр.

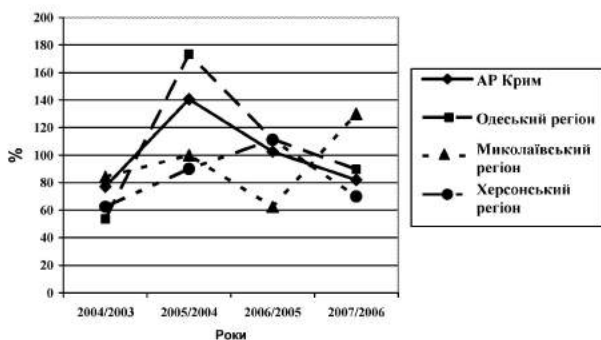
Корупція (%)		Злочинність і злодійство, (%)	
Країни		Країни	
США – 0,87 %	Україна – 8,83 %	Румунія – 0,06 %	Україна – 1,85 %
Туреччина – 4,76 %		Туреччина – 0,20 %	
Польща – 5,87 %		Індія – 0,28 %	
Угорщина – 6,69 %		Угорщина – 0,46 %	
Китай – 7,43 %		Китай – 0,56 %	
Румунія – 8,37 %		Литва – 0,82 %	
Індія – 10,06 %		США – 0,91 %	
Литва – 10,56 %		Польща – 1,36 %	
Росія – 19,37 %		Росія – 3,76 %	

Рис. 1. Питова вага виявлених органами внутрішніх справ і прокуратури злочинів у службовій діяльності (економічна спрямованість)

Рис. 2. Питова вага виявлених органами внутрішніх справ і прокуратури фактів хабарництва

Рис. 3. Питова вага виявлених органами внутрішніх справ організованих злочинних груп із корумпованими зв'язками

Тіньова економіка та корумпованість негативно впливає на конкурентоспроможність регіонів України. У табл. 3 представлені рейтинги конкурентоспроможності регіонів України (за даними Фонду «Ефективне Управління» в партнерстві із Всесвітнім Економічним Форумом).

З 1 квітня 2010 р. набувають чинності Закони України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні порушення».

Однак необхідно вказати на ряд суттєвих недоліків перш за все в Законі України «Про засади запобігання та протидії корупції». По-перше, ст. 4

Таблиця 3. Конкурентоспроможність регіонів України у 2008–2009 рр.

Рейтинг	Регіон	Бал
63	Київ	4,17
64	Запорізький	4,16
68	Одеський	4,11
75	Дніпропетровський	4,09
76	Україна	4,09
79	Сумський	4,04
82	Донецький	4,02
89	Львівський	3,97
92	Полтавський	3,90
101	Хмельницький	3,84
104	Черкаський	3,80
105	Вінницький	3,77
106	Херсонський	3,76
112	Житомирський	3,69
115	АР Крим	3,62
131	Закарпатський	3,45

названого Закону містить заборону щодо надання державним органам чи органам самоврядування матеріальної та/або нематеріальної допомоги, безоплатного виконання роботи, надання послуг, передачі коштів та іншого майна, крім випадків, передбачених законами та чинними міжнародними договорами України, укладеними в установленому законом порядку. Натомість ст. 720 і ст. 729 Цивільного кодексу України дозволяє державі Україна, АРК, територіальній громаді (точніше, органам, які діють від їхнього імені) бути сторонами в договорі дарування і приймати пожертви. Можна без будь-яких сумнівів допустити, що юридичне оформлен-

ня хабара як подарунку або пожертви на користь державного органа або органа місцевого самоврядування дозволить легко «обійти» цю заборону, у зв'язку з чим указана стаття не становить реальної перешкоди для корупційних діянь.

По-друге, ще одним важливим моментом є те, що Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» встановлює заборону фізичним особам — підприємцям займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту, що здійснюються в позаробочий час) безпосередньо або через інших осіб, і входить до складу органу управління або наглядової ради підприємства чи організації, метою яких є отримання прибутку, (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі, і представляють інтереси держави в раді товариства (спостережній раді), ревізійній комісії господарського товариства), якщо інше не передбачено законом (пп. 2–3 частини 1 ст. 4 названого Закону). Однак фізичні особи-підприємці за своїм правовим статусом не є працівниками, тому застосовувати поняття «робочий час» чи «позаробочий час» до них не коректно. Стаття 50 Кодексу законів про працю України «Норма тривалості робочого часу» однозначно співвідносить поняття «робочий час» виключно із працівниками.

Крім того, заборона фізичним особам-підприємцям входить до складу органу управління або наглядової ради підприємства чи організації, що належать державі, унеможливує створення підприємств, заснованих на змішаній формі власності, передбачених частиною 1 ст. 63 Господарського кодексу України. Між тим світова практика якраз і йде шляхом створення суб'єктів господарювання на змішаній формі власності, що нерідко дає можливість об'єднувати капітали різного походження для досягнення суспільно-корисної мети.

По-третє, відповідно до ч. 5 ст. 2 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення є юридичні особи. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» юридична особа несе відповідальність за здійснення від її імені і на її користь її керівником, засновником, учасником або іншою уповноваженою особою, самостійно або у співучасті, корупційних злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України. Проте у ст. 18 Кримінального кодексу України зазначається, що суб'єктом злочину може бути фізична особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відпові-

дальність. Також у Конституції України — ч. 2 ст. 61 встановлено, що відповідальність особи носить індивідуальний характер. Таким чином, виникають суттєві розбіжності у вирішенні питання притягнення до кримінальної відповідальності, а сам Закон виходить за межі кримінально-правового регулювання.

Наявність таких обмежень наводить на думку, що практика застосування Закону «Про засади запобігання та протидії корупції» буде складатись не на користь пересічних громадян, які вимушено суміщають різні види трудової та підприємницької діяльності, щоб забезпечити прожиток собі та своїй сім'ї. Правоохоронні органи будуть боротися саме з ними, а не з недоторканими чиновниками, які суміщають державну службу з багатомільйонним бізнесом.

Є очевидним, що прийнятий ВРУ Закон «Про засади запобігання та протидії корупції» не пройшов належної експертизи з боку фахівців з економічної теорії. Саме тому він пропонує моделі подолання корупції, які практично не суміщаються з економічними реаліями. Ряд положень Закону, у тому числі ті, що проаналізовані в цій статті, потребують або докорінної переробки, або скасування.

Іншим недоліком антикорупційного законодавства є розширення кола суб'єктів, відповідальних за корупційні правопорушення, що у свою чергу може привести до розширення сфери корупції загалом, оскільки зусилля правоохоронних органів будуть розпорозені на численні дрібні правопорушення, які, до того ж, далеко не завжди за своєю суттю будуть суспільно небезпечними.

Таким чином можна зробити наступні висновки. Основною причиною процвітання корупції є недосконалість політичних інститутів. Крім цього, ріст корупції провокують двозначні закони, незнання або нерозуміння законів населенням, що дозволяє посадовим особам довільно перешкоджати здійсненню бюрократичних процедур. Збільшують це явище також нестабільна політична ситуація у країні, відсутність сформованих механізмів взаємодії інститутів, а також низький рівень участі громадян у контролі над державою.

Перебороти корупцію необхідно шляхом: приведення у відповідність соціальних обов'язків держави до його можливостей і тим самим усунення надмірного тиску на бізнес як причини провокування корупції;

забезпечення публічності та прозорості діяльності органів державної влади;

введення декларування доходів і витрат державними службовцями та членами їхніх родин.

Повноваження, відповідальність державної та місцевої влади повинні бути істотно посилені. Запорукою успіху в боротьбі з тіншовою економікою та корупцією в Україні повинні стати виваженість, по-

слідовність, рішучість і невідкладність дій відповідних державних структур і населення. У цьому контексті треба задіяти ефективний механізм правоохоронного сектора України, що має потребу в реформуванні відповідно до європейських стандартів.

Література

1. Иванов Ю. Ненаблюдаемая экономика в странах СНГ / Ю. Иванов // Вопросы экономики. – 2009. – № 8. – С. 86–95.
2. Коваленко М. А. Управління економічною безпекою регіону : сутність та механізм реалізації : монографія / М. А. Коваленко, І. І. Нагорна, Б. В. Сіленков. – К. : Олдіплюс, 2006. – 444 с.
3. Державне управління : плани і проекти економічного розвитку : монографія / О. С. Власик, Т. В. Дерюгіна, І. В. Запатріна та ін. – К. : ВІП, 2006. – 624 с.
4. Базилюк А. В. Тіньова економіка в Україні : монографія / А. В. Базилюк, С. О. Коваленко. – К. : НДЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206 с.
5. Варналій З. С. Тіньова економічна діяльність підприємницьких структур: суть, оцінка масштабів та шляхи її легалізації / З. С. Варналій // Наукові праці НДФІ. – 1998. – № 6. – С. 25–32.
6. Гончарова В. О. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку держави : монографія / В. О. Гончарова. – Х. : ХНУ, 2001. – 195 с.
7. Личок Б. І. Проблеми тіньової економіки в Україні та шляхи її розв'язання / Б. І. Личок // Регіональна економіка. – 1997. – № 3. – С. 134–142.
8. Коваленко С. О. Методологічні основи легалізації тіньової економіки в Україні : монографія / С. О. Коваленко. – К. : Знання, 1999. – 258 с.
9. Мазур І. І. Пріоритети детінізації економіки регіонів України / І. І. Мазур // Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку. – К. : Знання України, 2005. – С. 441–455.
10. Камлик М. І. Корупція в Україні / М. І. Камлик. – К. : Знання, 1998. – 236 с.
11. Лопашенко Н. О. Коррупция: содержание, проблемы правовой регламентации / Н. О. Лопашенко // Уголовное право. – 2001. – № 2. – С. 98–102.
12. Мельник М. І. Корупційні злочини: сутність і поняття / М. І. Мельник // Право України. – 2000. – № 11. – С. 45–57.
13. Охотнікова О. М. Посилення кримінальної відповідальності за посадові злочини / О. М. Охотнікова // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1998. – № 3. – С. 143–148.
14. Бородюк Б. Оценка масштабов теневой экономики и ее влияние на динамику макроэкономических показателей / Б. Бородюк, А. Турчинов, Т. Приходько // Экономика Украины. – 1996. – № 11. – С. 4–16.
15. Прісняков В. Ф. Тіньова економіка і методи визначення її обсягу / В. Ф. Прісняков // Фінанси України. – 2001. – № 7. – С. 3–8.
16. Приходько Т. Проблеми детінізації економіки України / Т. Приходько // Економіст. – 2005. – № 7. – С. 39–43.
17. Доповідь НАН України «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави». 2009. – Режим доступу : <http://fundmarket.ua>.
18. Гончарук Я. А. Вплив тіньового сектора та корупції на економічні системи / Я. А. Гончарук, М. І. Флейчук // Економіка і прогнозування. – 2009. – № 2. – С. 7–22.
19. Отчет о конкурентоспособности Украины. 2009. – Режим доступу : www.feq.org.ua.
20. Головченко О. М. Економічна безпека регіону в забезпеченні стабільності національної економіки / О. М. Головченко. – Одеса, 2008. – 399 с.

Подано до редакції 09.03.2010 р.